

in eorum persuasione patefacias. Deinde, quomodo per istam præoperantem et cooperantem gratiam liberum non impediatur arbitrium. Tum, utrum præscientia Dei ita secundum propositum maneat, ut ea ipsa quæ sunt proposita, sint accipienda præscita: an per genera causarum et species personarum ista varientur; ut quia diversæ sunt vocationes, in his qui nihil operaturi salvantur, quasi solum Dei propositum videatur existere; in his autem qui aliquid boni acturi sunt, per præscientiam possit stare propositum: an vero uniformiter, licet dividi præscientia a proposito temporali distinctione non possit, præscientia tamen quodam ordine sit subnixa proposito; et sicut nihil sit quorumcumque negotiorum, quod non scientia divina prævenit; ita nihil sit boni, quod in nostram participationem non Deo auctore defluerit. Postremo, quemadmodum per hanc prædicationem propositi Dei, quo fideles fiunt qui præordinati sunt ad vitam æternam, nemo eorum qui cohortandi sunt impediatur, nec occasionem negligentiam habeant, si se prædestinatos esse desperent. Illud etiam qualiter diluatur, quæsumus patienter insipientiam nostram ferendo demonstres, quod retractatis priorum de hac re opinionibus, pene omnium par invenitur et una sententia, qua propositum et prædestinationem Dei secundum præscientiam receperunt; ut ob hoc Deus alios vasa honoris, alios contumeliæ fecerit, quia finem uniuscujusque præviderit, et sub ipso gratiæ adjutorio in qua futurus esset voluntate et actione præscierit.

9. Quibus omnibus enodatis, et multis insuper, quæ altiore intuitu ad causam hanc pertinentia magis potes videre, discussis; credimus et speramus, non solum tenuitate nostram disputationum tuarum præsidio roborandam, sed etiam ipsos quos meritis atque honoribus claros caligo istius opinionis obscurat, defæcatissimum lumen gratiæ recepturos. Nam unum eorum præcipuæ auctoritatis et spiritualium studiorum virum, sanctum Hilarium (a) Arelatensem episcopum, sciat Beatitudo tua admiratorem sectatoremque in aliis omnibus tuæ esse doctrinæ; et de hoc quod in querelam trahit, jam pridem apud Sanctitatem tuam sensum suum per litteras velle conferre. Sed quia utrum hoc facturum, aut quo fine sit facturum incertum est, et omnium nostrum fatigatio, providente hoc præsentis sæculo Dei gratia, in tuæ charitatis et scientiæ vigore respirat; adde eruditionem humilibus, adde increpationem superbis. Necessarium et utile est etiam quæ scripta sunt scribere, ne leve existimetur quod non frequenter arguitur. Sanum enim putant esse quod non dolet, nec vulnus superducta cute¹ sentiunt: sed intelligant perventurum ad sectionem, quod habuerit perseverantem tumorem. Gratia Dei et pax Domini nostri Jesu Christi coronet te in omni tempore, et ambulantes de virtute in virtutem glorificet in æternum, domine papa beatissime, ineffabiliter mirabilis, incomparabiliter honorande, præstantissime patrone.

EPISTOLA INTER AUGUSTINIANAS CCXXVI (b).

Domino beatissimo, ac toto affectu desiderando, et multum in Christo suscipiendo patri AUGUSTINO,
HILARIUS (c).

1. Si cessantibus contradicentium quæstionibus gratæ sunt plerumque studiosorum inquisitiones, ut etiam illa, quæ absque periculo ignorarentur, ediscant; arbitror gratiorem fore sedulitatem nostræ relationis, quæ dum indicat secundum quorundam prosecutiones quædam adversantia veritati, non tam sibi quam illis qui turbantur et turbant, per consilium Sanctitatis tuæ satagit provideri, domine beatissime, ac toto affectu desiderande, et multum in Christo suscipiende pater.

2. Hæc sunt itaque quæ Massiliæ, vel aliis etiam locis in Gallia ventilantur. Novum et inutile esse prædicationi quod quidam secundum propositum eligendi dicantur, ut id nec arripere valeant nec tenere, nisi credendi voluntate donata. Excludi putant omnem prædicandi vigorem, si nihil quod per eum excitetur, in hominibus remansisse dicatur. Consentiant omnem hominem in Adam periisse, nec inde quemquam posse proprio arbitrio liberari: sed id conveniens asserunt veritati, vel congruum prædicationi, ut, cum prostratis, et nunquam suis viribus surrecturis annuntiatur obtinendæ salutis occasio, eo merito quo voluerint et crediderint, a suo morbo se posse sanari, et ipsius fidei augmentum, et totius sanitatis suæ consequantur effectum. Cæterum ad nullum opus vel incipiendum, nedum perficiendum, quemquam sibi sufficere posse consentiunt: neque enim alicui operi curationis eorum annumerandum putant, exterrita et supplici voluntate unumquemque ægrotum velle sanari. Quod enim dicitur, *Crede, et salvus eris*; unum horum exigi asserunt, aliud offerri; ut propter id quod exigitur, si redditum fuerit, id quod offertur deinceps tribuatur. Unde consequens putant exhibendam ab eo fidem, cujus naturæ id voluntate Conditoris concessum est; et nullam ita depravatam vel extinctam putant, ut non debeat vel possit se velle sanari; propter quod vel sanetur quis a

¹ In Mss., *quod non dolent, nec vulnus superductum*.

(a) Pro, *Hilarius*, putabant eruditi quidam legendum esse, *Honoratum*: sed inspecti a nobis Mss. *Hilarius* omnes ferunt. Hilarius porro iste ex Lerinensi monacho creatus fuit Arelatensis episcopus post Honoratum, anno 428 aut 429 ineunte denatum. Quippe Honoratus suffectus Patrolo, qui anno 426 juxta Prosperi Chronicum interfectus est, cathedram Arelatensem, teste Honorato Massiliensi in Vita Hilarii Arelatensis, per biennium occupavit.

(b) Epistola scilicet Hilarii ad Augustinum, de eodem argumento.

(c) Hic profecto ab Hilario Arelatensi, qui Augustini de Prædestinatione sententiam, sicuti Prosper in superiore epistola scribit, « in querelam trahebat, » distinguit se ipse infra, n. 10, hisce verbis: « Nolo autem Sanctitas tua sic me arbitretur hæc scribere, quasi de his quæ nunc edidisti ego dubitem. Significat præterea se ipsius « præsentis deliciis » aliquando potitum, « uberibusque salubribus nutritum » fuisse. Deinde se laicum esse, n. 9 indicat; ac postremo Augustinum appellat patrem, ab ipsoque vicissim in subsequente libro de Prædestinatione Sanctorum, n. 1, filius nuncupatur: quæ sane in Arelatensem episcopum minime conveniunt.

sua, vel, si noluerit, cum sua ægritudine puniatur. Nec negari gratiam, si præcedere dicatur talis voluntas, quæ tantum medicum quærat, non autem quidquam ipsa jam valeat. Nam illa testimonia, ut est illud, *Sicut unicuique partitus est mensuram fidei* (Rom. xii, 3), et similia, ad id volunt valere, ut juvetur qui cœperit velle, non ut etiam donetur ut velit; rejectis ab hoc dono aliis pariter reis, et qui possent similiter liberari, si ea quæ pariter indignis præstatur credendi voluntas, etiam ipsis similiter præstaretur. Si autem, aiunt, dicatur vel talem omnibus remansisse, qua vel contemnere quis valeat, vel obedire, de compendio putant rationem reddi electorum vel rejectorum in eo quod unicuique meritum propriæ voluntatis adjungitur.

3. Cum autem dicitur eis, quare aliis vel alicubi prædicetur, vel non prædicetur vel nunc prædicetur quod aliquando pene omnibus, sicut nunc aliquibus gentibus non prædicatum sit; dicunt id præscientiæ esse diviniæ, ut eo tempore, et ibi, et illis veritas annuntiaretur, vel annuntietur, quando et ubi prænoscebatur esse credenda. Et hoc non solum aliorum catholicorum testimoniis, sed etiam Sanctitatis tuæ disputatione antiquiore se probare testantur; ubi tamen eandem gratiam non minore veritatis perspicuitate docueris: ut est illud quod dixit Sanctitas tua in quæstione contra Porphyrium, de tempore christianæ religionis, « tunc voluisse hominibus apparere Christum, et apud eos prædicari doctrinam suam, quando sciebat et ubi sciebat esse, qui in eum fuerant credituri » (Epist. 102, quæst. 2, n. 14): vel illud de libro in Epistolam ad Romanos, « *Dicis itaque mihi, Quid adhuc conqueritur? nam voluntati ejus quis resistit* (Rom. ix, 19. In Expositione quarundam propositionum ex Epist. ad Rom., propp. 62)? Cui sane inquisitioni, » inquis, « sic respondet, ut intelligamus spiritualibus viris, etiam non secundum terrenum hominem viventibus, patere posse prima merita fidei et impietatis, quomodo Deus præscientia eligat credituros, et damnet incredulos: nec illos ex operibus eligens, nec istos ex operibus damnans; sed et illorum fidei præstans, ut bene operentur, et istorum impietatem deserendo obdurans, ut male operentur. » Et iterum in eodem libro superius: « *Æquales omnes sunt ante meritum, nec potest in rebus omni modo æqualibus electio nominari. Sed quoniam Spiritus sanctus non datur nisi credentibus; non quidem Deus eligit opera quæ ipse largitur, cum dat Spiritum sanctum, ut per charitatem bona operemur: sed tamen eligit fidem, quia nisi quisque credat, et in accipiendi voluntate permaneat, non accipit donum Dei, id est, Spiritum sanctum, per quem infusa charitate bonum possit operari. Non ergo eligit opera cujusquam in præscientia, quæ ipse donaturus est: sed fidem eligit in præscientia; ut quem crediturum esse præscivit, ipsum eligeret, cui Spiritum sanctum daret, ut bona operando etiam æternam vitam consequeretur. Dicit enim Apostolus: Idem Deus qui operatur omnia in omnibus* (I Cor. xii, 6). Nusquam autem dictum est, Deus credit omnia in omnibus: quod enim credimus, nostrum est; quod autem operamur illius » (Expositio quarundam propositionum ex Epist. ad Rom., propp. 12, 60). Et cætera in eodem opere; quæ se acceptare et probare testantur, tanquam convenientiæ evangelicæ veritati.

4. Cæterum præscientiam, et prædestinationem, vel propositum, ad id valere contendunt, ut eos præscierit, vel prædestinaverit, vel proposuerit eligere qui fuerant credituri. Nec de hac fide posse dici, *Quid habes quod non accepisti* (I Cor. iv, 7)? cum in eadem natura remanserit, licet vitiata, quæ prius sana ac perfecta donata sit. Quod autem dicit Sanctitas tua, neminem perseverare, nisi perseverandi virtute percepta; hætenus accipiunt, ut quibus datur, inertis licet, præcedenti tamen proprio arbitrio tribuatur: quod ad hoc tantum liberum asserunt, ut velit vel nolit admittere medicinam. Cæterum et ipsi abominari se et damnare testantur, si quis quidquam virium in aliquo remansisse, quo ad sanitatem progredi possit, existimet. Nolunt autem ita hanc perseverantiam prædicari, ut non vel suppliciter emereri, vel amitti contumaciter possit. Nec ad incertum voluntatis Dei deduci se volunt; ubi eis, quantum putant ad obtinendum vel amittendum, evidens est qualecumque initium voluntatis. Illud etiam testimonium quod posuisti, *Raptus est ne malitia mutaret intellectum ejus* (Sap. iv, 11); tanquam non canonicum definiunt omittendum. Unde illam præscientiam sic accipiunt, ut propter fidem futuram intelligendi sint præsciti: nec cuiquam talem dari perseverantiam, a qua non permittatur prævaricari; sed a qua possit sua voluntate deficere et infirmari (a).

5. Asserunt tum inutilem exhortandi consuetudinem, si nihil in homine remansisse dicatur, quod correptio valeat excitare: quod quidem inesse naturæ sic se dicere confitentur, ut hoc ipso quod ignorant veritas prædicatur, ad beneficium præsentis gratiæ referendum sit. Nam si sic prædestinati sunt, inquiunt, ad utramque partem, ut de aliis ad alios nullus possit accedere; quo pertinet tanta extrinsecus correptionis instantia? Si non ab homine, etsi non fides integra, saltem vel dolor compunctæ infirmitatis exoritur, aut periculum demonstratæ mortis horretur? Nam si non potest timere quis, unde terretur, nisi ea voluntate quæ sumitur; non ex eo culpandus quod nunc non vult: sed in eo et cum eo qui sic aliquando noluit, ut eam damnationem cum suis posteris mereretur incurrere, ut nunquam recta, semper autem prava vellet appetere. Si autem est qualiscumque dolor qui ad exhortationem corripientis oriatur: hanc ipsam dicunt causam, propter quam vel rejiciatur alius, vel alius assumatur: atque ita non opus esse partes constitui, quibus nec adjiciendum sit aliquid, nec detrahendum.

6. Deinde moleste ferunt ita dividi gratiam, quæ vel tunc primo homini data est, vel nunc omnibus datur, « ut ille acceperit perseverantiam, non qua fieret ut perseveraret, sed sine qua per liberum arbitrium perse-

(a) Id vetus codex Corb. ad sequentem sententiam sic revocat: *Et infirmari asserunt tam utilem exhortandi consuetudinem.*

verare non posset : nunc vero sanctis in regnum per gratiam prædestinatis non tale adiutorium perseverantiæ detur, sed tale ut eis perseverantia ipsa donetur ; non solum ut sine isto dono perseverantes esse non possint verum etiam ut per hoc donum non nisi perseverantes sint » (*Supra, de Correptione et Gratia, n. 29-38*). His verbis Sanctitatis tuæ ita moventur, ut dicant quamdam desperationem hominibus exhiberi. Si enim, aiunt, ita Adam adjutus est, ut et stare posset in justitia, et a justitia declinare, et nunc ita sancti juvantur, ut declinare non possint, si quidem eam acceperunt volendi perseverantiam, ut aliud velle non possint ; vel sic quidam deseruntur, ut aut nec accedant, aut si accesserint et recedant : ad illam voluntatem pertinuisse dicunt exhortationis vel comminationis utilitatem, quæ et persistendi et desistendi obtinebat liberam potestatem ; non ad hanc, cui nolle justitiam inevitabili necessitate conjunctum est, præter illos, qui sic concreati sunt his qui cum universa massa damnati sunt, ut exciperentur per gratiam liberandi. Unde in hoc solo volunt a primo homine omnium distare naturam, ut illum integris viribus voluntatis juvaret gratia volentem, sine qua perseverare non poterat : hos autem amissis et perditis viribus credentes tantum, non solum erigat prostratos, verum etiam suffulciat ambulantes. Cæterum quidquidlibet donatum sit prædestinatis, id posse et amitti et retineri propria voluntate contendunt : quod tunc falsum esset, si verum putarent eam quosdam perseverantiam percepisse, ut nisi perseverantes esse non possint.

7. Inde est quod et illud pariter non accipiunt, ut eligendorum rejiciendorumque esse definitum numerum velint¹ : atque illius sententiæ expositionem, non eam quæ a te est deprompta suscipiant, id est, ut non nisi omnes homines salvos fieri velit ; et non eos tantum qui ad sanctorum numerum pertinebunt, sed omnes omnino, ut nullus habeatur exceptus. Nec hoc timendum, quod quidam eo invito perire dicantur : sed quomodo, aiunt, non vult a quoquam peccari vel deseri justitiam, et tamen jugiter illa deseritur contra ejus voluntatem, committunturque peccata ; ita eum salvari velle omnes homines, nec tamen omnes homines salvari². Testimonia etiam Scripturæ quæ de Saule vel de David posuisti, non pertinere putant ad quæstionem, quæ de exhortatione versatur : alia autem ad id referunt, ut ex his eam gratiam accipiant commendari, qua unusquisque post voluntatem juvatur ; vel ad ipsam vocationem, quæ præstatur indignis. Hoc enim et illis locis tuorum opusculorum et aliorum, quæ persequi longum est, se demonstrare testantur.

8. Parvulorum autem causam ad exemplum majorum non patiuntur afferri : quam et tuam Sanctitatem dicunt eatenus attigisse, ut incertum esse volueris, ac potius de eorum pœnis malueris dubitari. Quod in libro tertio de Libero Arbitrio ita positum meministi, ut hanc eis occasionem potuerit exhibere. Hoc etiam de aliorum libris, quorum est in Ecclesia auctoritas, faciunt quod perspicit Sanctitas tua non parum posse juvare contradictores, nisi majora, aut certe vel paria proferantur a nobis. Non enim ignorat prudentissima pietas tua, quanto plures sint in Ecclesia, qui auctoritate nominum in sententia teneantur, aut a sententia transferantur. Ad summam, fatigatis omnibus nobis, ad id prosecutio eorum, vel potius querela convertitur consentientibus etiam his, qui hanc definitionem improbare non audent, ut dicant : Quid opus fuit hujusmodi disputationis incerto tot minus intelligentium corda turbari ? Neque enim minus utiliter sine hac definitione, aiunt, tot annis a tot tractatoribus, tot præcedentibus libris et tuis et aliorum, cum contra alios, tum maxime contra Pelagianos, catholicam fidem fuisse defensam.

9. Hæc, mi pater, et alia interminabiliter plura, ut summa mea vota confitear, per me deferre maluissem ; vel, quia hoc non merui, saltem prolixiore tempore omnia quibus moventur, collecta dirigere ; ut quidquid de hac re contradicitur quatenus refelli, vel, si id non potest, tolerari deberet, audirem : sed quia neutrum ex voto provenit, malui quomodo potui hæc comprehensa dirigere, quam penitus de tanta quorundam contradictione reticere. Sunt ex parte tales personæ, ut his consuetudine ecclesiastica laicos summam reverentiam necesse sit exhibere. Quod quidem ita curavimus Deo juvante servare, ut, cum opus fuit, non taceremus quæ ad quæstionis hujus assertionem exiguitas nostrarum virium suggerebat. Sed nunc summam, quantum festinatio perlatoris admisit, hæc velut commonendo suggesti. Tuæ sanctæ prudentiæ est dispicere quid facto opus sit, ut talium et tantorum superetur vel temperetur intentio. Cui ego jam parum prodesse existimo te reddere rationem, nisi et addatur auctoritas quam transgredi infatigabiliter contentiosa corda non possint. Sed plane illud tacere non debeo, quod se dicant tuam Sanctitatem, hoc excepto, in factis et dictis omnibus admirari. Tuum erit decernere quomodo sit in hoc eorum contradictio toleranda. Nec mireris quod aliter vel aliqua in hac epistola addidi, quantum puto, quæ in superiore non dixeram ; talis est enim nunc eorum definitio, præter illa quæ per festinationem aut oblivionem fortasse præterii.

10. Libros, cum editi fuerint, quos de universo opere tuo moliris (a), quæso habere mereamur ; maxime ut per eorum auctoritatem, si qua tibi in tuis displicent, a dignitate tui nominis jam non trepidi sequestremus. Librum etiam de Gratia et Libero Arbitrio non habemus ; superest ut eum, quia utilem quæstioni confidimus, mereamur accipere. Nolo autem Sanctitas tua sic me arbitretur hæc scribere, quasi de iis quæ nunc edidisti, ego dubitem. Sufficiat mihi pœna mea, quod a præsentis tuæ deliciis exsulatus, ubi salubribus tuis

¹ Plures Mss., *nolint*.

² Aliquot Mss., *velle salvari*.

(a) Retractationum libros intelligit.

uberibus nutriebar, non solum absentia tua crucior, verum etiam pervicacia quorundam, qui non tantum manifesta respuunt, sed etiam non intellecta reprehendunt. Cæterum hac suspitione in tantum careo, ut potius infirmitatem meam, qua tales parum patienter fero, notabilem putem. Qualiter autem ad hæc consulendum iudices, ut dixi, tuæ sapientiæ derelinquo. Nam ad me hoc pertinere credidi, pro ea quam Christo vel tibi debeo charitate, ut quæ in quæstionem veniunt, non tacerem. Quidquid pro ea gratia quam in te pusilli cum magnis miramur, volueris aut valueris, gratissime accipiemus, tanquam a nobis charissima et reverendissima auctoritate decretum. Sane quia, urgente perlatore, timui ne vel non omnia, vel hæc ipsa minus digne, conscius mearum virium, possem dirigere: egi cum viro, tum moribus tum eloquio et studio claro, ut quanta posset collecta suis litteris intimaret (a): quas conjunctas his destinare curavi. Est enim talis qui, etiam præter hanc necessitatem, dignus tuæ Sanctitatis notitia iudicetur. Sanctus Leontius diaconus, cultor tuus, cum meis parentibus multum te salutatur. Memorem mei Paternitatem tuam Dominus Christus Ecclesiæ suæ annis pluribus donare dignetur, domine pater. *Et infra*: Sciat Sanctitas tua, fratrem meum, cujus maxime causa hinc discessimus, cum matrona sua ex consensu perfectam Deo continentiam devovisse. Unde rogamus Sanctitatem tuam, ut orare digneris, quo hoc ipsum in eis Dominus confirmare et custodire dignetur.

(a) Prosperum intelligere videtur, cujus præcedit epistola.

S. AURELI AUGUSTINI

HIPPONENSIS EPISCOPI

DE PRÆDESTINATIONE

SANCTORUM

LIBER AD PROSPERUM ET HILARIUM PRIMUS (a).

In quo prædestinationis et gratiæ veritas propugnatur contra Semipelagianos, homines videlicet a Pelagiana hæresi omnino nequaquam recedentes, dum salutis initium ac fidei ex nobis ipsis esse volunt, ut hoc tanquam merito præcedente cætera bona dono Dei consequantur. Ostendit Augustinus, donum Dei esse, non solum incrementum, sed ipsum quoque initium fidei. Hac de re se aliter sensit aliquando, et in opusculis ante suum episcopatum scrijtiis errasse non diffidet, velut in illa quam objectant, Expositione propositionum ex Epistola ad Romanos. At postea convictum se indicat hoc præcipue testimonio, *Quid autem habes quod non accepisti?* quod testimonium de ipsa etiam fide accipiendum probat. Fidem inter alia numerandam esse opera, quibus Dei gratiam præveniri negat Apostolus, cum dicit, *Non ex operibus* Gratia duritiam cordis auferri; et ad Christum venire omnes qui a Patre docentur ut veniant: quos autem docet, misericordia docere; et quos non docet, iudicio non docere. Locum ex ipsius Epistola 102, quæst. 2, de tempore christiæ religionis, qui a Semipelagianis allegatur, posse recte salva gratiæ ac prædestinationis doctrina explicari. Docet quid inter gratiam intersit et prædestinationem. Porro prædestinatione Deum ea præscivisse quæ fuerat ipse facturus. Prædestinationis adversarios, qui ad incertum voluntatis Dei deduci se nolle dicuntur, miratur malle se ipsos infirmitati suæ, quam firmitati promissionis Dei committere. Eisdem hac auctoritate, *si credideris, salvus eris*, abuti commonstrat. Gratiæ ac prædestinationis veritatem relucere in parvulis qui salvantur, nullis suis meritis discreti a cæteris qui pereunt. Non enim inter eos discerni ex præscientia meritorum, quæ si diutius viverent fuerant habituri. Ab adversariis illud injuria tanquam non canonicum testimonium respui, quod in eam rem attulit, *Raptus est ne malitia*, etc. Præclarissimum exemplum prædestinationis et gratiæ esse ipsum salvatorem, in quo homo, ut a Verbo Patri coeterno in unitatem personæ assumptus Salvator et Filius Dei unigenitus esset, nullis præcedentibus vel operum vel fidei meritis comparavit, Prædestinatos vocari certa quadam electorum propria vocatione; atque ante mundi constitutionem electos esse, non quia credituri præsciebantur et futuri sancti, sed ut tales essent per ipsam electionem gratiæ, etc.

CAPUT PRIMUM. — 1. Dixisse quidem Apostolum scimus in Epistola ad Philippenses, *Eadem scribere vobis, mihi quidem non pigrum, vobis autem tutum est* (Philipp. m, 1). Idem tamen scribens ad Galatas, cum se satis apud eos egisse perspiceret, quod illis per ministerium sermonis sui necessarium esse cernebat: *De cætero, inquit, laborem mihi nemo præstet;*

vel, sicut in plerisque codicibus legitur, *nemo mihi molestus sit* (Galat. vi, 17). Ego autem quamvis me moleste ferre confitear, quod divinis eloquiis quibus Dei gratia prædicatur (quæ omnino nulla est, si secundum merita nostra datur), tam multis manifestisque non ceditur: vestrum tamen studium fraternamque dilectionem, filii charissimi Prosper et Hilari,

ADMONITIO PP. BENEDICTINORUM.

De Prædestinatione Sanctorum liber ad Prosperum et Hilarium primus, recognitus est ad Vaticanos codices quatuor, et ad Gallicanos sexdecim, ad Regium, ad Noalliensem, eum scilicet qui nostræ Germanensi bibliothecæ ex nobilissimi domini ducis Noalliensis dono accessit, ad Colbertinum, ad Sorbonicum, ad Genovesæanum, ad Remensem majoris Ecclesiæ, ad codicem Emerici Bigot, ad codicem Nicolai Manessier, ad Metensem abbatiæ S. Arnulphi, ad Andegavensem S. Albin, ad codicem ablatiæ S. Ebrulphi, tandem ad Gemneticensem, Beccensem, Michaelinum, Pratellensem, et Corbeiensem: necnon ad Lovaniensium varias lectiones ex quatuor Belgicis Mss. excerptas; et ad editiones veteres Am. Er. et Lov.

Comparavimus præterea eas omnes editiones initio Retr. et Confess., t. 1, memoratas. M.

(a) Scriptus post Retractationum libros, anno Christi 428 aut 429.